

Grzeszewski, Jan

Ze stanu badań nad księgozbiorami cysterskimi w Polsce

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia 2-3 (328), 331-347

1998

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Jan Grzeszewski

Ze stanu badań nad księgozbiorami cysterskimi w Polsce

W drugiej połowie XIX wieku w historiografii europejskiej wkroczone w nowy etap badań nad cystersami¹. Mimo dużych wysiłków, jakie podjęto od tamtego czasu, większość opublikowanych „cisterciensiów” polskich skupiona była na akcentowaniu problematyki fundacji, gospodarki i rozwoju uposażenia tychże klasztorów². Obok tego, w mniejszym już oczywiście zakresie, cystersami

¹ T. Dunin-Wąsowicz, *Rola cystersów w rozwoju kultury materialnej w Polsce wczesnośredniowiecznej*, [w:] *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*, Poznań 1992, s. 10. Twierdzi tu ona, że nowy etap w badaniach nad cystersami rozpoczyna praca L. Janauschka, *Originum Cisterciensium*, t. I, Vindobonae 1877.

² W naszej literaturze problemami tymi zajmowali się m.in.: M. Niwiński, *Opactwo cystersów w Wąchocku. Fundacja i dzieje uposażenia do końca wieków średnich*, Kraków 1930; J. Frieske, *Pierwotna fundacja klasztoru w Przemęcie z roku 1210*, *Roczniki Historyczne* 1938, 14, s. 28—47; J. Mitkowski, *Początki klasztoru cystersów w Sulejowie*, Poznań 1949; J. Krasoń, *Uposażenie klasztoru cystersów w Obrze w wiekach średnich*, Poznań 1950; T. Manteuffel, *Papieżstwo i cystersi ze szczególnym uwzględnieniem ich roli w Polsce na przełomie XII i XIII w.*, Warszawa 1955; tenże, *Ewolucja poglądów gospodarczych cystersów do połowy XIII wieku w świetle uchwał ich kapituły generalnej*, *Przegląd Historyczny* 1950, 43, s. 492—505; H. Chłopocka, *Powstanie i rozwój wielkiej własności ziemskiej opactwa cystersów w Kolbaczu w XII—XIV w.*, *Prace Komisji Historycznej PTPN XVII*, z. 2, Poznań 1953; H. Dąbrowski, *Uformowanie się wielkiej własności feudalnej klasztoru cystersów w Henrykowie*, *Roczniki Historyczne* 1956, 21, s. 109—149; Z. Wielgosz, *Początki wielkiej własności klasztornej cystersów w Lubiążu*, *Roczniki Historyczne* 1956, 22, s. 61—126; tenże, *Wielka własność cysterska w osadnictwie pogranicza Śląska i Wielkopolski*, Poznań 1964; S. Trawkowski, *Gospodarka wielkiej własności cysterskiej na Dolnym Śląsku w XIII wieku*, Warszawa 1959; W. Korta, *Rozwój wielkiej własności na Śląsku do połowy XIII w.*, Wrocław 1964; F. Lenczowski, *Zarys dziejów klasztoru cystersów w Kamieńcu Żąbkowickim na Śląsku w wiekach średnich*, *Nasza Przeszłość* 1964, 19, s. 61—103; K. Dąbrowski, *Rozwój wielkiej własności ziemskiej klasztoru cysterek w Żarnowcu od XIII do XVI wieku*, Gdańsk 1970; tenże, *Opactwo cystersów w Oliwie od XII do XVI wieku*, Gdańsk 1975; S. Rybandt, *Średniowieczne opactwo cystersów w Rudach*, Wrocław 1977; J. Śliwiński, *Rozwój uposażenia ziemskiego opactwa cysterskiego w Łeknie do końca XIV wieku*, (*Prace Historyczne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie*, 1981), s. 5—42; tenże, *Zasady prawne działalności organizacyjno-gospodarczej cystersów w Łeknie w XIII w.*

w Polsce interesowali się historycy sztuki³, rzadziej archeolodzy⁴. Rażąco słabo zaakcentowano zaś ich zasługi na polu wytwarzania dokumentów⁵ oraz rolę, jaką odegrali „szarzy” mnisi w gromadzeniu ksiąg. Fakt ten zachęca, a nawet zobowiązuje, do podejmowania dalszych prób badawczych w celu wykazania ich znaczenia dla historii książki i bibliotek w Polsce.

Chociaż polscy cystersi nie pozostawili po sobie — jak pisał Karol Górski — pism z XII i XIII wieku⁶, to jednak z różnych źródeł wiemy, że od samego początku swej działalności na ziemiach polskich z piśmem i pisaniem mieli do czynienia. Zajmowali się bowiem m.in. importem i kopiowaniem ksiąg, wprawdzie przede wszystkim liturgicznych, biblijnych i związanych z regułą zakonną⁷, ale był to przecież skutek coraz bardziej narastających potrzeb rozwijającego się w ówczesnej Polsce monastycyzmu.

Już Joachim Lelewel pisał, że cystersi „jeśli nie zawsze pisaniem sami się zajmowali, przynajmniej rękopisma nabywali. Lecz Cisterci wcześnie się

Olsztyn 1981; E. Rymar, *Opactwo cysterskie w Mironicach k. Gorzowa*, *Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny* 1995, 2, s. 41–57; tenże, *Opactwo cystersów w Mironicach k. Gorzowa. Cz. 2. Miejsce Niebios*, *Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny* 1996, 3, s. 57–69.

³ W. Łuszczkiewicz, *Opactwo sulejowskie — zabytek architektury XIII w.*, *Sprawozdania Komisji Historii Sztuki* 1978, s. 3–24; Z. Świechowski, *Opactwo cysterskie w Sulejowie*, Poznań 1949; J. Zachwatowicz, Z. Świechowski, *L'architecture cistercienne en Pologne et ses liens avec la France*, *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury* 1958, 20, s. 139–172; S. Wiliński, *Gotycki kościół pocysterskiego opactwa paradyskiego w Gościkowie*, Poznań 1953; J. Ciemnołoński, J. Pasierb, *Pelplin*, Wrocław 1978; J. St. Pasierb, *Pelplin i jego zabytki*, Pelplin 1993 (druk 1995); R. Ciecholewski, *Skarby Pelplina*, Pelplin 1997.

⁴ K. Białoskórska, *Wąchocki skarb brakteatów. Przyczynek do dziejów mennictwa kościelnego w Polsce w XIII stuleciu*, *Wiadomości Numizmatyczne* 1985, 29, z. 3–4, s. 166–190; J. A. Split, *Stan badań archeologiczno-architektonicznych nad męskimi opactwami cysterskimi w Polsce*, [w:] *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, Poznań 1987, s. 225–249.

⁵ Uwagi poświęcone skryptorium i piśmiennictwu cysterskiemu znajdujemy m.in. w: K. Dąbrowski, op. cit., 178–185; S. Rybandt, op. cit., 98–162; K. Jażdżewski, *Dzieła kaligraficzne mnicha Jakuba, kopisty skryptorium cysterskiego w Lubiążu z pierwszej ćwierci XIII wieku*, *Studia Źródłoznawcze* 1976, 21, s. 19–44; tenże, *Litera e-caudata w dokumentach. Przyczynek do dziejów ortografii i paleografii*, *Studia Źródłoznawcze* 1978, 33, s. 50; z nowszych zaś opracowań na uwagę zasługuje m.in.: K. Bobowski, *Skryptorium dokumentowe klasztoru cystersów w Dargunie do końca XII wieku*, Wrocław 1991; tenże, *O potrzebie badań nad skryptoriumi dokumentowymi cystersów na ziemiach polskich w okresie średniowiecza, stan i propozycje metod badawczych*, [w:] *Cystersi w kulturze...*, s. 55–62; tenże, *Aktywność skryptorium dokumentowego klasztoru cysterek w Szczecinie do końca XIII wieku (w zakresie „ars dictandi” i „ars scribendi”)*, *Przegląd Zachodniopomorski* 1991, 6, z. 2, s. 7–19; A. Wałkowski, *Zarys rozwoju pisma dokumentów lubiąskich do połowy XIII wieku*, [w:] *Kultura średniowieczna Śląska. Pierwiastki rodzime i obce*, red. K. Bobowski, Wrocław 1993, s. 15–31; tenże, *Wpływy lubiąskie na skryptorium dokumentowe klasztoru cysterek w Trzebnicy*, [w:] *Księga Jadwiżańska*, red. M. Kaczmarek, M. L. Wójcik, Wrocław 1995, s. 189–221; tenże, *Skryptoria cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII wieku*, Zielona Góra—Wrocław 1996.

⁶ K. Górski, *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków 1986, s. 38.

⁷ Zob. E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984, s. 32, 39, 116.

z najbieglejszymi pisarzami w pięknym pisaniu przesadzają i nie żałują przepychu; a nierzadko jest, u Cystersów i Kartuzów, że dokładają usilności w przepisywaniu z kilku wzorów, których texta starannie znosząc i porównując swe prace poprawniejszymi czyniły”⁸. Jako jednostkowy przykład zagranicznego cysterskiego importu można przytoczyć tu zaginione obecnie⁹ tzw. *Collectarium łądzkie* z końca XII lub początku XIII w., przywiezione do Polski razem z innymi księgami liturgicznymi, nie przez kogo innego, jak właśnie przez cystersów sprowadzonych tu z klasztoru Altenberg pod Kolonią i osadzonych w wielkopolskim Łądzie¹⁰.

Mając na uwadze słowa zapisane ok. poł. XII wieku w „Statutach kapituły generalnej” zawierające następujące wskazania: „Dwunastu mnichów z trzynastym opatem mogą przejść do nowego klasztoru, nie mogą tam jednak zostać zatwierdzeni dopóki nie zostanie przygotowane miejsce dla ksiąg, mieszkań i niezbędnych rzeczy, przynajmniej dla ksiąg mszalnych, reguły, ksiąg ćwiczeń, psalterza, hymnarza, kolekcjonarza, dormitorium, celi gościnnej i furtiana oraz rzeczy niezbędnych do życia doczesnego, tak aby można tam żyć i natychmiast zachować regułę”¹¹, należy stwierdzić, że poczynszy od ustanowienia pierwszej fundacji w Jędrzejowie (1140/1149), powinniśmy mieć do czynienia w Polsce w okresie średniowiecza z 26¹² większymi bądź mniejszymi bibliotekami męskich klasztorów cysterskich.

Niestety, polskie księgozbiory cysterskie na mocy dekretów kasacyjnych państw zaborczych w większości zostały na przełomie XVIII i XIX stulecia rozproszone, a często też bezpowrotnie w dużych swych częściach zniszczone¹³. Oczywiście proces ten, jak wiemy, nie ograniczał się tylko do księgozbiorów cysterskich, lecz objął niemal wszystkie biblioteki klasztorne z ziem historycznie polskich.

⁸ J. Lelewel, *Dzieje bibliotek*, [w:] tenże, *Polska dzieje i rzeczy jej*, Poznań 1868, s. 71.

⁹ J. Domaśłowski, *Kościół i klasztor w Łądzie*, Warszawa—Poznań 1981, s. 136.

¹⁰ E. Potkowski, op. cit., s. 34.

¹¹ Cyt. za: A. M. Wyrwa, *Rozprzestrzenianie się cystersów w Europie Zachodniej i na ziemiach polskich*, [w:] *Cystersi w kulturze*, s. 27.

¹² Zob. tamże, s. 25—48; tenże, *Cystersi. Geneza, duchowość, organizacja życia w zakonie (do XV wieku) i początki fundacji na ziemiach polskich*, [w:] *Cystersi w Polsce. W 850-lecie fundacji opactwa jędrzejowskiego*, Kielce 1990, s. 36; tenże, *Cystersi polscy i losy ich patrimonium do czasów współczesnych*, *Nasza Przeszłość* 1994, 83, s. 13—15; J. Kłoczowski, *Kościół w Polsce*, t. 1, Kraków 1966, s. 410 mówi o 25 stałych fundacjach cysterskich w Polsce.

¹³ Informacje o skutkach sekularyzacji m.in. też dla bibliotek klasztornych znajdziemy w następujących publikacjach: P. P. Gach, *Cystersi i cysterki na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz na Śląsku w latach 1772—1914*, [w:] *Historia i kultura cystersów...*, s. 515—544; tenże, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773—1914*, Lublin 1984; tenże, *Mienie polskich zakonów i jego losy w XIX wieku*, Rzym 1979; W. Olszewicz, *Z dziejów bibliotek i miłośnictwa książki w Polsce w XVIII wieku*, *Roczniki Biblioteczne* 1968, 12, z. 1—4, s. 63—66; M. Piślypczak-Majerowicz, *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII—XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 102—118.

Zabory i sekularyzacja nie były zresztą jedyną przyczyną strat, które dotknęły cysterskie librerie. Do ogromnego uszczuplenia ich zasobów przyczyniły się też liczne wojny¹⁴, z ostatnią włącznie¹⁵ oraz klęski żywiołowe, w szczególności zaś pożary, które, podobnie jak wojny, mocno nadszarpnęły stan wielu interesujących nas księgozbiorów¹⁶.

Poważne szkody bibliotekom cysterskim czyniły także zaniedbania w pracy bibliotekarskiej, jak też ignorancja i naiwność samych zakonników, którzy dopuszczali do librarii każdego, kto tylko chciał, a na stanowiska bibliotekarzy mianowali czasami bibliograficznych szarlatanów. Cytowany już wyżej J. Lelewel podaje w swoich *Bibliograficznych księgach dwojgu* przykład takiego nieszczęsnego w skutkach działania: „W Koprzywnicy r. 1802. wygotował [Gerard Lefebvre de Lassus – przyp. J. G.] podobnie katalog ksiąg drukowanych. A tak, nim wrócił do Francji, zostawił piękne dowody swej pracowitości, ale przypominające nową purgacją i redukcją, której te celne biblioteki uległy. Lefebvre, co tylko obrażało wzrok i myśl jego, bez litości palił. [...] Tym sposobem w Koprzywnicy, stało 13 exemplarzy wielce rzadkiego dzieła *victoria deorum* Acernusa (Klonowicza), te Lefebvre spalił, bo go tytuł obrażał. Biegły ten bibliograf w bibliotekarskiej manipulacji nie małą sobie uczynił ulgę, gdy mniej zrozumiane dzieła polskie uprzętnął”¹⁷.

Wskutek tych samych przyczyn co książki ginęły inwentarze biblioteczne, katalogi, księgi dobroczyńców i inne ważne materiały archiwalne spełniające dużą rolę w badaniach nad dawnymi bibliotekami¹⁸. Zasygnalizowane okoliczności, a także brak prowadzonych na szerszą skalę badań proveniencyjnych w naszych bibliotekach¹⁹ w dużym stopniu tłumaczy ubóstwo polskiego

¹⁴ Ofiarą działań wojennych padła m.in. biblioteka w Wąchocku, która w 1656 r., w czasie najścia Rakocznego, została całkowicie zniszczona. Zob. F. Radziszewki, *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych*, Kraków 1875, s. 106. Znacznych strat przysporzyły bibliotekom cysterskim również wojny szwedzkie, por. Cz. Pilichowski, *Straty bibliotek i archiwów podczas szwedzkiego „potopu” 1655–1660*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*, t. 2: *Rozprawy*, Warszawa 1957, s. 451–479; tenże, *Z dziejów szwedzkich zaborów bibliotek i archiwów polskich w XVII i XVIII wieku*, Rocznik Gdański, 1958–1959, 1960, XVII/XVIII, s. 127–179; M. Andersson-Schmitt, *Alte polnische Bibliothek in Schweden*, Libri Gedanenses 1997, 13/14, s. 263–270.

¹⁵ Zob. *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy*, Warszawa 1994.

¹⁶ W 1800 r. pożar pochłonął znaczną część biblioteki jędrzejowskiej. Zob. F. Radziszewski, op. cit., s. 20.

¹⁷ J. Lelewel, *Bibliograficznych ksiąg dwoje, w których rozebrane i pomnożone zostały dwa dzieła Jerzego Samuela Bandtke Historia drukarni krakowskich – tudzież historia Biblioteki Uniw. Jagiell. w Krakowie*, t. 2, Wilno 1826, s. 154–155.

¹⁸ Zob. B. Bieńkowska, *Kilka uwag i propozycji w sprawie badań księgozbiorów historycznych*, *Studia o Książce* 1986, t. 16, s. 3–17.

¹⁹ Zob. M. Kocójowa, *Potrzeby i oczekiwania w zakresie badań proveniencyjnych*, [w:] *Bibliologia dyscypliną integrującą. Studia ofiarowane Profesor Barbarze Bieńkowskiej*, Warszawa 1993, s. 329–336.

piśmiennictwa na temat dawnych bibliotek cysterskich. Dotychczasowe studia nad zbiorami cysterskimi bywają prowadzone często tylko na marginesie monografii poszczególnych konwentów. Spośród zaś stosunkowo wielu opactw cysterskich funkcjonujących dawniej na ziemiach polskich, tylko nieliczne doczekały się odrębnych badań i opracowań o ich zasobach książkowych. Celem niniejszego studium jest zatem przedstawienie dotychczasowego dorobku historiografii polskiej w tym zakresie.

Daleko posunięta zwartość cysterskiej kultury sprawia, że trudno rozpatrywać ją tylko w skali lokalnej. Stąd też prowadząc badania, ograniczone nawet do konkretnych konwentów, trzeba widzieć je również w szerszym kontekście. Przedstawiając więc stan dotychczasowych osiągnięć badawczych nad polskimi księgozbiorami cysterskimi, trudno pominąć wspomniane już „Statuty kapituły generalnej” wydane przez Caniveza²⁰, które, jakby nie patrzeć, powinny być dla nas każdorazowo wyjściowym materiałem w jakichkolwiek badaniach nad cystersami. Tam bowiem nie tylko skrupulatnie wyliczono liczbę i rodzaj ksiąg, w które macierzyste opactwo miało zaopatrzyć nowo powstającą fundację, ale – co też ważne – zmuszają one czytelnika, jak pisze T. Dunin-Wąsowicz, „by sprawy, którymi się interesuje, rozpatrywać nie w skali lokalnej, a ogólnoeuropejskiej”²¹.

Pamiętając o uniwersalizmie cysterskiej kultury, nie wolno zapomnieć także o całej, jakże bogatej, obcej literaturze przedmiotu. Przedstawiane tam bowiem wzory, prądy i zjawiska, zachodzące na przestrzeni wieków w cysterskiej kulturze książki, mają niewątpliwie swój wyraz w polskich bibliotekach cysterskich. Chociaż omówienie tutaj tej literatury przekracza treściowo nasze zamierzenia, trzeba jednak zaznaczyć, że najczęściej skupia się ona, w świetle dostępnego autorowi niniejszego przyczynku – piśmiennictwa niemieckiego, na tematach związanych ze skryptoriami i bibliotekami²² (z ich historią, organizacją,

²⁰ J. M. Canivez, *Statuta Capitulum Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, t. I–VIII, Louvain 1933–1941 (dalej Canivez).

²¹ T. Dunin-Wąsowicz, op. cit., s. 10.

²² F. Winter, *Die Cistercienser des nordöstlichen Deutschlands. Ein Beitrag zur Kirchen und Kulturgeschichte des Mittelalters*, Bd. 1, Gotha 1868, s. 21, 23, 24, Bd. 2, 1871, s. 144–146, Bd. 3, 1871, s. 84–85; T. Gotlieb, *Über mittelalterliche Bibliotheken Österreichs*, Bd. 1, Leipzig 1890, s. 75–82; K. Löfler, *Deutsche Klosterbibliotheken*, Bonn–Leipzig 1922; A. Wilmart, *L'ancienne Bibliothèque de Clairvaux*, Collectanea Ordinis Cisterciensium Reformatum 1949, 11, nr 2 i 4, s. 101–127 i 301–319; *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*, begr. von F. Milkau (dalej Milkau), III, 1, Wiesbaden 1955, s. 253–266, 400–402, 447–451; E. Lehmann, *Die Bibliotheksräume der deutschen Klöster im Mittelalter*, Berlin 1957; A. Schneider, *Himmerod. Geschichte und Sendung. Skriptorium und Bibliothek der Cistercienserabtei Himmerod im Rheinland: Zur Geschichte klösterlichen Buchwesens im Mittelalter*, Bulletin of the Rylands Library 1952, 35, s. 155–202; tenże, *Skriptorien und Bibliotheken der Cistercienser*, [w:] *Die Cistercienser, Geschichte – Geist – Kunst*, Köln 1974, s. 431–446 i n.; L. Buzas, *Deutsche Bibliotheksgeschichte des Mittelalters*, Wiesbaden 1975, s. 62–67. Na s. 166–167 podaje zaś literaturę o niemieckich bibliotekach cysterskich.

lokalizacją, wyposażeniem, opracowaniem i udostępnianiem zbiorów), jak też ze zdobnictwem książki²³, szkoleniem i szkolnictwem²⁴.

Nie pragniemy też omawiać tutaj literatury ogólnej do dziejów polskich klasztorów cysterskich, lecz ograniczymy się tylko do tych pozycji, które zajęły się w mniejszym bądź większym zakresie dziejami bibliotek i księgozbiorów²⁵, a także historią książki cysterskiej, a więc jej produkcją, zdobnictwem i introligatorstwem zarówno w czasach poprzedzających wynalazek Gutenberga, jak też już po wprowadzeniu druku.

Zgromadzenie tak okazałych księgozbiorów nasuwa pytanie o źródła ich przyrastania. Niewątpliwie pierwsze księgi docierały do klasztorów z tzw. opactw macierzystych, co zresztą potwierdzają statuty kapituły generalnej. Nie ulega jednak dzisiaj żadnej wątpliwości, że klasztory filialne zostawały uposażone w sposób niewystarczający, a przywiezione księgi z macierzy ulegały z biegiem czasu zaczytaniu, dlatego konwenty stawaly bardzo wczesnie przed potrzebą rozwiązania tego problemu. Czynnikiem określającym więc wielkość księgozbioru oraz jakość estetyczną zgromadzonych w nim księzek był fakt posiadania przez poszczególne konwenty własnego skryptorium, warsztatu iluminatorskiego, a później też własnej drukarni i introligatorni.

Opracowań mówiących wyłącznie o kodeksowych skryptoriach cysterskich mamy w naszej literaturze, niestety, niewiele. Tym bardziej należy żałować, że podczas wypadków ostatniej wojny (podczas powstania warszawskiego) zginął rozdział cennej pracy Marii Hornowskiej obejmujący m.in. zestawienia ksiąg rękopiśmiennych z klasztorów cysterskich w Koprzywnicy, Łądzie, Paradyżu i Sulejowie²⁶.

Ze starszych zaś pozycji wymienić tutaj można opartą na źródłach rękopiśmiennych i zachowanych księgach rozprawę C. H. Rothera o henrykowskiej pracowni przepisywania i pisania różnych kodeksów²⁷. Niestety, nie

²³ F. Walliser, *Cistercienser Buchkunst. Heiligenkreuzer Skriptorium in seinem ersten Jahrhundert 1133—1230*, Heiligenkreuz—Wien 1969; G. Plotzek-Wederhake, *Buchmalerei in Zisterzienserklöstern*, [w:] *Die Zisterzienser. Ordensleben zwischen Ideal und Wirklichkeit*, Köln—Bonn 1981, s. 357—378. Podana tu jest też literatura przedmiotu.

²⁴ L. J. Lekai, *Studien, Studiensystem und Lehrtätigkeit der Zisterzienser*, [w:] *Die Zisterzienser*, s. 165—170. Podana też jest literatura przedmiotu; R. Schneider, *Studium und Zisterzienserorden*, [w:] *Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalter*, hrsg. v. J. Fried, Sigmaringen 1992, s. 321—350.

²⁵ Zainteresowanych bibliotekami innych zakonów odsyłamy do: W. A. Pabin, *Bibliografia piśmiennictwa o polskich bibliotekach kościelnych za lata 1901—1965*, *Studia Theologica Varsoviensia* 1970, 8, nr 2, s. 248—368; R. Żmuda, *Bibliografia piśmiennictwa o polskich bibliotekach kościelnych za lata 1966—1979*, *Studia Theologica Varsoviensia* 1981, 19, nr 2, s. 245—284; K. Bednarska-Ruszajowa, *Das polnische Buchwesen. Bibliographische Einführung*, Frankfurt am Main 1994.

²⁶ K. Głombowski, *Biblioteka Franciszkanów w Nysie w świetle inwentarza z roku 1678*, [w:] *Z dziejów książki na Śląsku*, Wrocław 1953, s. 78.

²⁷ C. H. Rother, *Aus Schreibstube und Bücherei des ehemaligen Zisterzienserklosters Heinrichau*, *Zeitschrift für Geschichte Schlesiens* 1927, 61, s. 44—80.

wykracza ona, jak zauważył to już Alfred Świerk, poza ramy przy-
czynku²⁸.

Prace nowsze, jeśli zajmują się skryptoriami, to ograniczają się zazwyczaj do ich działalności kancelaryjnej i dyplomatycznej²⁹. Z tych zaś na szczególną uwagę zasługuje studium Konstantego Klemensa Jażdżewskiego³⁰, w którym, po wstępnych uwagach określających podstawowe kryteria wyodrębnienia ręki, szkoły i jej klas w produkcji kaligraficznej, udowadnia on, poprzez dokładną analizę paleograficzną, tezę, że zachowane dzieła lubiąskiego skryptorium napisała jedna ręka i to ręka lubiąskiego mnicha. Poza tym wskazuje on, jak napisał Kazimierz Bobowski, „obszar badań, ocen i interpretacji działalności skryptoriów, które dotychczas nie zawsze były dostrzegane w literaturze polskiej i europejskiej”³¹.

Należy tu wspomnieć też o pracy cytowanego już wyżej K. Bobowskiego³². Przedstawia ona nie tylko historię badań nad klasztornymi warsztatami pisarsko-kancelaryjnymi i iluminatorskimi, lecz ujawnia też znikomy dorobek nauki polskiej w tym zakresie. Na koniec autor wysuwa postulaty, które mają skupić uwagę badaczy nad dokładniejszą analizą porównawczą duktu pisma i możliwie pełną analizą źródłoznawczą.

O wpływach skryptorium klasztoru cysterskiego w Pforcie (Saksonia) na dokumenty lubiąskie do końca XIII wieku pisał Andrzej Wałkowski³³. Opierając się m.in. na ustaleniach M. Bielińskiej³⁴ i K. Bobowskiego³⁵, potwierdza pogląd, że charakterystyczne cechy formularza cysterskich dokumentów związane są z przepisami statutów kapituły generalnej zakonu, które zalecały jednolitość w tym zakresie i że cechy te trwają tak długo, jak długo utrzymywane były związki klasztoru z monasterami Europy Zachodniej, a w szczególności z opactwem macierzystym.

Andrzej Wałkowski podjął też próbę przebadania XIII-wiecznego skryptorium kancelaryjnego klasztoru cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim³⁶. Poprzez przeprowadzenie badań nad charakterystyką dokumentów pod względem

²⁸ A. Świerk, *Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, Wrocław 1965, s. 9.

²⁹ Zakres badań nad cysterskimi skryptoriami obejmuje w zasadzie studia nad wytwarzanym w nich dokumentem i działalnością kancelaryjną, nad kodeksową spuścizną skryptoriów, nad ich twórczością obituarną, historiograficzną, hagiograficzną oraz nad graficznym i artystycznym poziomem opracowania rękopisów, zob. A. Wałkowski, *Skryptorium cystersów*, s. 3–25.

³⁰ K. Jażdżewski, op. cit., s. 19–44.

³¹ K. Bobowski, *Skryptorium dokumentowe*, s. 10.

³² K. Bobowski, *O potrzebie badań*, s. 55–62.

³³ A. Wałkowski, *Wpływ skryptorium klasztoru cystersów w Pforcie na dokument lubiąski do końca XIII wieku*, *Nasza Przeszłość* 1994, 83, s. 203–247.

³⁴ M. Bielińska, *Dyplomatyka wieków średnich*, Warszawa 1971, s. 276–278.

³⁵ K. Bobowski, *Domy cysterskie w Dargunie i Eldenie (oddziaływania gospodarcze i kulturalne)*, [w:] *Historia i kultura cystersów*, s. 220.

³⁶ A. Wałkowski, *Skryptorium dokumentowe klasztoru cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim do*

formy stylistycznej i graficznego opracowania tekstu oraz omówienie treści powstałych tam dokumentów, ustalił m.in. to, że na zachowaną do tej pory liczbę 45 dokumentów dotyczących ząbkowickiego klasztoru, tylko 10 powstało w jego skrytorium, co świadczy przede wszystkim o małej aktywności kancelaryjnej tego środowiska i najprawdopodobniej, jak stwierdza sam autor, oddaje w dużym stopniu obraz wielu polskich skrytoriów klasztornych w drugiej połowie XIII wieku³⁷.

Początkiem skrytorium dokumentowego klasztoru cystersów w Rudach zajął się Marek L. Wójcik³⁸. W świetle analizy zachowanego materiału źródłowego stwierdza, że opactwo rudzkie rozwinęło własną działalność kancelaryjną dopiero w 1269 roku i początkowo przygotowywało dokumenty dotyczące tylko działalności gospodarczej rudzkiego klasztoru³⁹.

Oczywiście kancelaria klasztorna nie była miejscem, gdzie wytwarzano księgi. Można jednak, opierając się na wzorze z Cîteaux, przypuszczać, że wszędzie tam, gdzie istniała, dawała początek skrytorium⁴⁰, które w ograniczonym chociażby zakresie pracowało dla zaspokojenia potrzeb własnego środowiska.

Produkcję kodeksową, najbardziej związaną z zaopatrzeniem biblioteki, przedstawił wspomniany już A. Wałkowski. Badaniem, którego podstawą źródłową stało się 40 zachowanych kodeksów, objął skrytoria w Lubiążu, Henrykowie, Kamieńcu Ząbkowickim i Trzebnicy. Dorobek treściowy tych skrytoriów nie odbiega zbyt od porównywalnych księgozbiorów monastycznych doby średniowiecza i spełnia typowe – liturgiczne, duszpasterskie i intelektualne cele biblioteki klasztornej⁴¹.

W grupie prac dotyczących skrytoriów i cysterskiej książki rękopiśmiennej trzeba wspomnieć też o opracowaniach księdza Romana Nira⁴². Mają one jednak zupełnie inny charakter niż publikacje wyżej już przytoczone. Zazwyczaj obok krótkiej, niekiedy nawet lakonicznej historii biblioteki, ograniczają się one do zwykłego wyliczenia zachowanych do tej pory ksiąg z omawianych kolekcji i nie wychodzą, niestety, poza ramy suchych zestawień katalogowych.

Jeśli zaś chodzi o zdobnictwo książki cysterskiej, to wymienić tutaj trzeba przede wszystkim publikacje Henryka Mędrka, Zofii Rozanow, Alicji Karłow-

końca XIII wieku. *Zarys dziejów*, [w:] *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, Opole 1995, s. 239–261.

³⁷ Tamże, s. 258.

³⁸ M. L. Wójcik, *Początki skrytorium dokumentowego klasztoru cystersów w Rudach*, [w:] *Klasztor w kulturze*, s. 263–277.

³⁹ Tamże, s. 276.

⁴⁰ A. Schneider, *Scriptorien*, s. 432.

⁴¹ A. Wałkowski, *Skrytoria cystersów*, s. 80–122.

⁴² R. Nir, *Rękopisy muzyczne w bibliotece oo. cystersów w Szczyrzcycu*, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 1978, 37, s. 233–247; tenże, *Rękopisy filozoficzne Biblioteki Seminarium Duchownego w Pelplinie*, *Studia Gdańskie* 1978, 3, s. 185–213; tenże, *Średniowieczne rękopisy medyczne w Bibliotece Pelplińskiej*, *Archiwum Historii Medycyny* 1977, 40, z. 3, s. 345–348.

skiej-Kamzowej i Jerzego Domasłowskiego. Pierwszy z nich⁴³ zajął się omówieniem i szczegółową analizą ikonograficzną iluminacji tzw. *Graduału*: L. 13 z Biblioteki Seminarium Duchownego w Pelplinie. Obiekt ten jest, jak podkreśla sam autor, tym cenniejszy, że należy do zabytków produkcji rodzimej – cystersów pelplińskich i dzisiaj jako jedyny ukazuje działalność niewątpliwie istniejącej tam pracowni miniatorskiej. Z. Rozanow⁴⁴ poświęcił swoje studium analizie ikonograficznej dwóch czternastowiecznych rękopisów z zasobów biblioteki cystersów pelplińskich i ujawnia na ich przykładzie istnienie w tym środowisku specyficznego, o swoistych tylko dla siebie cechach formalnych, skryptorium⁴⁵.

Wpływem cysterskich skryptoriów na rozwój iluminatorstwa na Śląsku, Pomorzu i Wielkopolsce zajęła się przede wszystkim Alicja Karłowska-Kamzowa⁴⁶ i Jerzy Domasłowski⁴⁷. W pracach swoich ujawniają, że cystersi w XIII stuleciu wywarli decydujący wpływ na zmianę sposobu zdobienia kodeksów oraz ukazują ich bezpośrednie związki artystyczne przede wszystkim z Francją i Niemcami. Poza tym A. Karłowska-Kamzowa twierdzi, że „cystersi przyczynili się wydatnie do zmiany stylu dekoracji książkowej, a także wprowadzenia gotyckiej stylizacji postaci ludzkich. Również cystersi [...] przyczynili się do związania iluminowanej książki z osobistą modlitwą wiernych”⁴⁸.

W tym miejscu wypada nadmienić, iż iluminowana książka cysterska znalazła się także pośród eksponatów, w opublikowanych katalogach wystaw, jakie zorganizowano na temat kultury umysłowej cystersów w Polsce, i średniowiecznej książki rękopiśmiennej⁴⁹.

⁴³ H. Mędrak, *Iluminacja Graduału L. 13 w Bibliotece Seminarium Duchownego w Pelplinie*, Studia Pelplińskie 1975, s. 297–313.

⁴⁴ Z. Rozanow, *Ikonomia rękopisów biblioteki cystersów w Pelplinie a ich gatunki literackie*, [w:] *Treści dzieła sztuki. Materiały z sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Warszawa 1969, s. 33–52.

⁴⁵ Warto także nadmienić, iż wytwory pelplińskiego skryptorium – *graduály* badano również w aspekcie muzykologicznym, np. E. Hinz poświęcił temu zagadnieniu kilka prac, z czego wymienić należy przede wszystkim: *Z dziejów muzyki kościelnej w diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1994, zob. rozdziały VI: *Cechy paleograficzne średniowiecznych gradułów cysterskich z Biblioteki Seminarium Duchownego w Pelplinie*, s. 158–182, VII: *Tabulatura organowa cystersów z Pelplina*, s. 184–190; zob. też T. T. Chmielecki, *Dwutomowy gradual cysterski Ms. 118 i Ms. 119 z Biblioteki Seminarium Duchownego w Pelplinie*, Romae 1994.

⁴⁶ A. Karłowska-Kamzowa, *Znaczenie iluminatorstwa cysterskiego dla rozwoju gotyckiej dekoracji rękopisów na ziemiach polskich (Śląsk, Pomorze, Wielkopolska)*, [w:] *Historia i kultura cystersów*, s. 367–385.

⁴⁷ J. Domasłowski, *Znaczenie klasztorów cysterskich dla średniowiecznej sztuki Pomorza Wschodniego*, [w:] *Cystersi w kulturze*, s. 217.

⁴⁸ A. Karłowska-Kamzowa, *Rola klasztorów w rozwoju gotyckich rękopisów iluminowanych w Polsce*, [w:] *Klasztor w kulturze*, s. 287.

⁴⁹ Zob. m.in. *Cystersi w średniowiecznej Polsce. Kultura i sztuka. Katalog wystawy*, Warszawa–Poznań 1991; *Średniowieczna książka rękopiśmienna jako dzieło sztuki*. [Katalog wystawy],

W epoce książki drukowanej niektóre konwenty w miejsce skryptoriów uruchamiały drukarnie, umożliwiające m.in. bardziej efektywne pomnażanie własnych zbiorów. W granicach historycznych państwa polskiego mieliśmy do czynienia tylko z jedną oficyną tego typu, a mianowicie drukarnią w Oliwie, założoną w 1672 roku przez opata Michała Hackiego. Jako pierwszy próbował przedstawić jej działalność, a zwłaszcza analizę produkcji typograficznej, ks. Alfons Mańkowski w jednym ze swoich licznych artykułów poświęconych drukarstwu pomorskiemu⁵⁰. Nieporównywalnie bardziej wyczerpujący jest tekst poświęcony tej oficynie, zawarty w 4 tomie publikacji *Drukarze dawnej Polski od XV do XVII wieku* pod red. Alodii Kaweckiej-Gryczowej⁵¹.

Omówieniem produkcji cysterskiego warsztatu introligatorskiego zajął się w naszej literaturze jedynie Stanisław Rybandt⁵². W pracy swej analizuje on sześć zachowanych wytworów przyklasztornej introligatorni cysterskiego opactwa w Rudach na Górnym Śląsku. Autor zwraca uwagę w szczególności na technikę nacięć i powiązania artystyczne rudzkich opraw nacinanych (leder-sznytów) i stwierdza, że tamtejszy warsztat zaczął praktykować nacinanie opraw w pierwszym trzydziestoleciu XV wieku, a powstanie ich wiąże z modą, która przysłała z Czech. Rudzcy introligatorzy odznaczyli się też, zdaniem Rybandta, dużymi umiejętnościami, doświadczeniem i pomysłowością wykonania, a stosowana technika nacinania opraw odbiegała znacznie od znanych wówczas wzorów. Uznać je także należy za „dzieła rodzime, swoistego warsztatu, który stosował delikatne nacięcia w rysunku i który kontury od tła wyodrębniał puncowaniem i szrafowaniem [...], rozwinięte egzemplarze łączyła ta sama myśl kompozycyjna, ta sama stylizacja liści i ornamentu figuralnego, tak charakterystycznych dla introligatorni opactwa w Rudach”⁵³.

Zachowane do dziś średniowieczne wytwory introligatorskie pochodzące m.in. z cysterskich bibliotek Śląska stały się przedmiotem studiów Anny Lewickiej-Kamińskiej⁵⁴. Wśród opraw tych znalazły się różnorakie formy okładczyń, jakie szeroko stosowano w średniowieczu. Niektóre z nich – jak sugeruje sama autorka – niewątpliwie powstały w miejscowych warsztatach klasztornych, m.in. w Henrykowie, Rudach i Trzebnicy.

Gniezno 1993; J. Grzeszewski, M. Nierzwicka, K. Nierzwicki, *Rękopisy i inkunabuly cystersów pelplińskich ze zbiorów Biblioteki Seminarium Duchownego w Pelplinie. Katalog wystawy...*, Pelplin 1998.

⁵⁰ A. Mańkowski, *Drukarnia i piśmiennictwo polskie w Oliwie*, Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu 1922, 5, nr 10, s. 154-159.

⁵¹ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVII wieku*. t. 4: Pomorze, Wrocław 1962, s. 64-69.

⁵² S. Rybandt, *Oprawy nacinane introligatorni cysterskiej w Rudach*, Roczniki Biblioteczne 1977, 21, z. 3-4, s. 581-593.

⁵³ Tamże, s. 590-591.

⁵⁴ A. Lewicka-Kamińska, *Z dziejów średniowiecznej oprawy książkowej na Śląsku*, Roczniki Biblioteczne 1977, 21, z. 1-2, s. 27-90.

Do 1945 roku nie ukazała się w Polsce żadna poważniejsza monografia z dziejów bibliotek cysterskich ani większa praca, która zajmowałaby się analizą zachowanych ksiąg tej proveniencji. Spośród opracowań starszych, w których znajdujemy chociażby krótkie wzmianki o bibliotekach cysterskich, wymienić można relacje Kundmana *Academiae et scholae Germaniae, praecique Ducatus Silesiae, cum Bibliothecis, in Nummis...* (Wrocław 1741), w których omówione zostały biblioteki cystersów w Henrykowie, Kamieńcu i Krzeszowie. Kundman zainteresował się nie tylko urządzeniem tych bibliotek i oprawą ksiązek, lecz także zawartością treściową księgozbiorów, ich historią i systemem podziału.

Spośród starszych prac polskich autorów wymienić należy oryginalne i do dzisiaj inspirujące opracowanie Joachima Lelewela *Bibliograficznych ksiąg dwoje*⁵⁵. W chronologicznym porządku, na tle historii książki, ukazuje on m.in. wkład polskich cystersów w kulturę książki. Leleweł zaczyna od przedstawienia ich zasług w kopiowaniu ksiąg we własnych przyklasztornych skryptoriach oraz zasługi w importowaniu kodeksów liturgicznych z Francji i Włoch⁵⁶. Dalej stwierdza też, że w XV i XVI wieku do bibliotek cysterskich trafiało daleko więcej książek aniżeli do innych⁵⁷. Leleweł daje też świadectwo kultury cysterskiej w dziedzinie opracowania księgozbiorów, wspomina bowiem o tworzonych w bibliotekach katalogach⁵⁸. Nie zapomina też o jedynej cysterskiej drukarni, która działała w Oliwie pod Gdańskiem.

Pewne informacje o zasługach cystersów dla rozwoju bibliotek znajdziemy też w jego *Dziejach Bibliotek*. Autor jednak bardziej skupia się tutaj na problemie sekularyzacji zakonów w Księstwie Warszawskim, Galicji, a potem w Królestwie Polskim i skutkach tego dla bibliotek zakonnych, a więc i cysterskich⁵⁹.

Dane o liczbie książek zgromadzonych w niektórych bibliotekach cysterskich w momencie ich kasaty znajdujemy przede wszystkim w znanym pionierskim dziele⁶⁰ bibliografa, biografa i bibliotekarza Franciszka Radziszewskiego⁶¹.

⁵⁵ J. Leleweł, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, t. 1, Wilno 1823; t. 2, Wilno 1826.

⁵⁶ Tamże, s. 80.

⁵⁷ Tamże, s. 93.

⁵⁸ Tamże, s. 154–155.

⁵⁹ Tamże, s. 235.

⁶⁰ F. Radziszewski, op. cit. Podaje on tu informacje i niekiedy dane liczbowe o bibliotekach w: Bledzewie (6000 tomów), Jędrzejowie, Koprzywnicy (1267 druków i 269 rękopisów), Łądzie (3208 tomów), Mogile, Obrze, Oliwie, Paradyżu, Pelplinie, Przemęcie, Sulejowie (3024 tomy), Szczyrzycu (1100), Wąchocku (2438 tomów), Wistyczach (1000 tomów); dane o stanie liczebnym bibliotek niektórych konwentów cysterskich znajdziemy też u: J. Łukaszewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych*, t. 2, Poznań 1859, s. 371; Z. Birkenmajerowa, *Z młodzińszych lat Jana Daniela Janockiego*, Prace Komisji Historycznej PTPN, t. IV, Poznań 1927, s. 13–14. Znajdziemy tu informacje o bibliotekach w Bledzewie i Obrze; M. Pidtypczak-Majerowicz, op. cit., s. 49, 174. Podaje tu ona dane z klasztoru w Wistyczach; E. Słodkowska, *Biblioteki w Królestwie Polskim w latach 1815–1830. Część II – Biblioteki kościelne*, [w:] *Instytucje – publiczność – sytuacje lektury*, Warszawa 1994, s. 11–98. Informacje te jednak są jedynie oparte na zestawieniach S. B. Lindego i F. Radziszewskiego.

W krótkich, encyklopedycznych informacjach przedstawia on czytelnikowi podstawowe wiadomości o 14 bibliotekach z ziem historycznie polskich, pomija więc biblioteki śląskie i nie wieździeć dlaczego księżnicę koronowską⁶² i wągrowiecką. Informacje te jednak najczęściej ograniczają się do danych o kierunku rozparcelowania cysterskich księgozbiorów po zarządzeniach sekularyzacyjnych.

Wspominając o wielkościach zbiorów w momencie kasaty klasztorów cysterskich, warto nadmienić, że w maju 1819 roku Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Królestwa Polskiego wydała polecenie, aby spośród wielu instytutów religijnych m.in. „[...] bez żadnej zwłoki [...] zapieczętować biblioteki klasztorne [...] XX. Cystersów w Jędrzejowie i Lendzie; [...] XX. Cystersów w Wąchocku, Koprzywnicy i w Sulejowie”⁶³. Komisja ta jednocześnie wyraziła zgodę, „ażeby współczłonek jej Linde, Dyrektor Generalny Biblioteki Publicznej, obejrzał biblioteki instytutów religijnych do zniesienia przeznaczonych, z władzą oddzielenia książek według swego uznania zdalnych na użytek publiczny i do odesłania ich do tutejszej Biblioteki [...]”⁶⁴. Zachowana korespondencja Samuela Bogumiła Linde z ministrem resortu Stanisławem Potockim oraz zestawienia i protokoły przez niego czynione dostarczają nam sporo informacji o zasobności cysterskich bibliotek z terenów byłego Królestwa Polskiego⁶⁵.

Po drugiej wojnie światowej historiografia polskiej książki wzbogaciła się o publikacje dotyczące dawnych bibliotek i księgozbiorów cysterskich. Na czoło wysuwają się tu oczywiście trzy kluczowe monografie autorstwa Heleny Szwejkowskiej⁶⁶, Stanisława Rybandta⁶⁷ i Konstantego Klemensa Jażdżewskiego⁶⁸. Pierwsza z nich to studium, w którym obok omówienia historycznego przedstawiony został obszerny katalog rękopisów i druków należących do konwentu cysterek z Trzebnicy, które autorka odszukała w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego i w innych bibliotekach śląskich. Na uwagę zasługuje fakt, że autorka w katalogu wymienia nie tylko książki z notami proveniencyjnymi trzebnickiego klasztoru, ale również wydawnictwa — jako te, które z pewnością znajdowały się w bibliotece cysterek — poświęcone zakonnicom trzebnickim oraz druki z bibliotek obcych, mające noty rękopiśmienne dotyczące Trzebnicy.

⁶¹ O Radziszewskim czytaj m.in. J. Bujak, *Radziszewski Franciszek*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30, Wrocław—Warszawa 1987, s. 119—120.

⁶² Koronowski księgozbiór wspomina natomiast F. Pohorecki, *O dwóch bydgoskich księgozbiorach*, [w:] *Na Dziesięciolecie Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1931, s. 85.

⁶³ M. Łodyński, *Materiały do dziejów państwowej polityki bibliotecznej w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (1807—1831)*, Wrocław 1957, s. 31.

⁶⁴ Tamże, s. 31—32.

⁶⁵ Tamże, s. 35, 58, 61, 69, 74—75.

⁶⁶ H. Szwejkowska, *Biblioteka klasztoru cysterek w Trzebnicy*, Wrocław 1955.

⁶⁷ S. Rybandt, *Średniowieczne opactwo*, s. 98—162.

⁶⁸ K. K. Jażdżewski, *Lubiąż. Losy i kultura umysłowa śląskiego opactwa cystersów (1163—1642)*, Wrocław 1993.

Stanisław Rybandt obok problemów związanych z fundacją, działalnością gospodarczą i sprawami społecznymi rudzkiego konwentu zajmuje się też jego biblioteką, założeniem i jej lokalizacją, proveniencją i wielkością zbioru, organizacją, ogólną charakterystyką zachowanych rękopisów, a więc czasem ich powstania, materiałem pisarskim, iluminacjami i oprawami. Poza tym interesuje się zawartością treściową zachowanego zbioru. Osobny rozdział poświęcił też sposobom pomnażania księgozbioru, własnemu klasztornemu skryptorium, działalności kancelaryjnej opactwa i introligatorni.

Trzecią ze wspomnianych wyżej monografii jest praca K. K. Jażdżewskiego, która wcześniej przedstawiona została jako rozprawa doktorska⁶⁹ w Instytucie Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej Uniwersytetu Wrocławskiego. Poruszone w niej zostały w pierwszej kolejności tematy związane ze szkolnictwem, stosunkiem do nauki i studiów, rolą książki w zakonie, znaczeniem reguły dla aktywizowania zwyczajów czytelnicych, w końcu też organizacją biblioteki, jej lokalizacją, wyposażeniem, opracowaniem, udostępnianiem i czytelnictwem. Autor interesuje się też treścią rękopisów i druków lubiąskich oraz dalszym ich losem.

Spśród innych opracowań traktujących konkretnie o bibliotekach cysterskich należy wymienić tutaj jeszcze dwa artykuły wspomnianego już Stanisława Rybandta⁷⁰. W pierwszym z nich autor zajął się problematyką zachowanych w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu rękopisów ze średniowiecznej biblioteki w Rudach, a więc ich datacją, pisarzami klasztornymi, zdobnictwem, materiałem pisarskim i warsztatem introligatorskim, w drugiej zaś omawia szczegółowo losy księgozbioru tegoż opactwa po jego kasacie w 1810 roku.

Dzieje biblioteki cystersów wągrowieckich opisała Leokadia Grajkowska⁷¹. Studium to jest rodzajem krótkiej monografii, w której autorka omówiła nie tylko zachowany fragment librarii pod względem zawartości treściowej oraz tegumentologicznej, ale również zajęła się działalnością związanego z konwentem skryptorium. Zwróciła także uwagę na zainteresowania bibliofilskie wągrowieckich mnichów. Jak sama podkreśla, przyczynek ten nie wyczerpuje w pełni zagadnienia, lecz sygnalizuje jedynie, ważną dla całości problematyki związanej z konwentem, kwestię kulturowych i duchowych zainteresowań zakonników wągrowieckich.

⁶⁹ K. K. Jażdżewski, *Książka w klasztorze cystersów w Lubiążu na tle dziejów konwentu do 1642 r. Przyczynek do historii kultury monastycznej na Dolnym Śląsku* (mps Wrocław 1984).

⁷⁰ S. Rybandt, *Z problematyki rękopisów średniowiecznej biblioteki cysterskiej w Rudach*, *Sobótka* 1969, 1, s. 1–10; tenże, *Los średniowiecznego księgozbioru cystersów w Rudach po kasacie opactwa w 1810 r.*, *Roczniki Biblioteczne* 1977, 21, z. 3–4, s. 633–643.

⁷¹ L. Grajkowska, *Biblioteka klasztorna cystersów w Wągrowcu*, *Studia Gnesnensia* 1981, 6, s. 209–220.

Rys dziejów, źródła zaopatrywania oraz pomieszczenia biblioteki klasztornej cystersów mogińskich, której mecenasami i opiekunami byli m.in. Erazm Ciołek i Marcin Białobrzegi, zaprezentowała w swym artykule Hanna Kuna⁷².

Źródłowe dane — oparte na wyciągach sumarycznych sporządzonych w momencie kasaty klasztorów na podstawie istniejących niegdyś katalogów bibliotek — mówiące o zasobności, charakterze i translokacji cysterskich księgozbiorów klasztornych z Bledzewa, Obry i Paradyża⁷³ przedstawia zaś komunikat Augustyna Ciesielskiego⁷⁴.

Wspominaliśmy wyżej, że materiał do badań nad cysterskimi księżnicami znajdujemy też na marginesie opracowań, które bezpośrednio nie zajmują się tym tematem. Odnotować tu trzeba przede wszystkim trzy monografie autorstwa księży: Stanisława Kujota⁷⁵, Romana Frydrychowicza⁷⁶ i Kazimierza Dąbrowskiego⁷⁷. Dwie pierwsze z nich dotyczące opactwa pelplińskiego próbują wśród wielu zagadnień związanych z codziennym życiem klasztoru, poprzez analizę zachowanych archiwaliów, zająć się też biblioteką klasztorną. Trzecia ze wspomnianych monografii podejmuje oprócz zagadnień gospodarczych próbę omówienia częściowo zachowanego w zbiorach Biblioteki Miejskiej w Gdańsku księgozbioru⁷⁸ opactwa oliwskiego.

Kilka uwag o cysterskiej bibliotece klasztornej w Obrze znajdziemy na marginesie opracowania Józefa Krasonia o uposażeniu tegoż klasztoru. Niestety, podobnie jak w większości przypadków i ten, gromadzony w ciągu dziejów księgozbiór, został na początku XIX w. rozproszony. Księgi wywiezione zostały częściowo do Warszawy, częściowo zaś, już po kasacie, do Berlina. Autorowi znana jest już tylko jedna księga tej proveniencji, mianowicie *De civitate Dei* św. Augustyna, wydana *in folio* we Fryburgu w 1494 roku⁷⁹.

⁷² H. Kuna, *Z dziejów biblioteki klasztoru OO. Cystersów w Mogile od jej założenia do początku XVIII wieku*, Rocznik Naukowo-Dydaktyczny 1984, 89, Prace Bibliotekoznawcze, 2, s. 31–59; por. K. Jachiewicz, *Miłość bez miary. Historia Cudownego Krzyża w Bazylice Ojców Cystersów w Krakowie—Mogile*, Kraków 1986, s. 42–43.

⁷³ W momencie kasaty w bibliotekach tych znajdowało się kolejno 3418, 1322 i 8311 książek.

⁷⁴ A. Ciesielski, *Materiały archiwalne do dziejów bibliotek w Wielkopolsce. (Biblioteki klasztorne cystersów)*, Roczniki Biblioteczne 1964, 8, z. 3–4, s. 457–462.

⁷⁵ S. Kujot, *Opactwo pelplińskie*, Pelplin 1875, s. 195–202.

⁷⁶ R. Frydrychowicz, *Geschichte der Cistercienserabtei Pelplin und ihre Bau- und Kunstdenkmäler*, Düsseldorf 1905, s. 154–163; warto przy tej okazji wspomnieć, iż inkunabuły cystersów pelplińskich wymienia w swym artykule poświęconym całej kolekcji druków XV wieku, przechowywanych w Bibliotece Seminarium Duchownego w Pelplinie, Maria Strutyńska, zob. *Dzieje i stan obecny kolekcji inkunabulów pelplińskich*, Studia Pelplińskie 1986, XVII, s. 319–344.

⁷⁷ K. Dąbrowski, *Opactwo cystersów*, s. 178–185.

⁷⁸ Zob. H. Jędrzejowska, M. Pelczarowa, *Katalog inkunabulów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku*, Gdańsk 1954, poz. 32, 42, 83, 102, 110, 118, 122, 149, 158, 164, 195, 197, 199, 230, 233, 242, 255, 310, 311, 314, 317, 326, 347, 401, 416, 420, 421, 469, 471, 475, 478, 500, 522, 523, 555, 574.

⁷⁹ J. Krason, *Uposażenie klasztoru cystersów*, s. 152–153.

Niewielu badaczy zainteresowały wnętrza bibliotek cysterskich. Jak dotąd udało mi się znaleźć na ten temat dwie prace, z których jedna dotyczy użytkowanej do dzisiaj biblioteki w Mogile, druga zaś nieistniejącej już obecnie biblioteki w Łądzie. Biblioteka w Mogile „mieści się w pięknej sali, wybudowanej w wieku XVI – tym przez jednego z najwybitniejszych opatów mogińskich, znakomitego humanistę i bibliofila Erazma Ciołka. Gotyckie sklepienie tej sali zdobią freski wielkiego malarza XVI w. Stanisława Mnicha Cystersa; na jednej ze ścian widnieje napis: *Ad honorem et gloriam Omnipotentis Dei fratribus suis ad utilitatem fr. Erasmus abbas fecit*. Książki stoją w wysokich wzdłuż ścian biegnących szaf, których styl dostosowany jest do architektury sali”⁸⁰.

Opis wnętrza biblioteki w Łądzie znajdujemy na marginesie opracowania Jerzego Domasłowskiego o kościele i klasztorze w Łądzie. Wynika z niego, że „biblioteka znajdowała się na I piętrze [...]. Zajmowała ona skrzydło północne i część zachodniego. Wyposażona była w białe, złożone szafy, z których jedna była ozdobiona figurą św. Bernarda, przeniesioną po kasacie do kościoła w Łądku. Nad szafami wisiały lustra”⁸¹. Nad wspaniałością biblioteki łądzkiej zachwycał się już Samuel Bogumił Linde, który w liście do ministra Potockiego pisał „[...] Lecz wszystko, co poprzedziło, a nawet Czerwińsk, nic nie znaczy w porównaniu do Łądu, gdzie zastałem w bardzo pięknym lokalu i ozdobnych szafach do 5000 książek, z których 3208 sztuk odłączyłem [...]”⁸².

Obok wymienionych wyżej publikacji znane są nam jeszcze prace dotąd nie publikowane. Mamy tu na myśli przede wszystkim maszynopisy prac magisterskich, które powstały w Uniwersytecie Wrocławskim. Pierwsza z nich napisana przez Eugeniusza Komorowskiego⁸³ (pod kierunkiem Karola Głombiowskiego) dotyczy biblioteki wąchockiej, jej historii, lokalizacji, sposobów opracowywania zbiorów oraz analizy typograficznej i treściowej księgozbioru. Druga, napisana przez Dorotę Talkowską⁸⁴ (pod kierunkiem Kazimiery Maleczyńskiej), omawia zawartość treściową biblioteki lubiąskiej. W zespole tym trzeba wspomnieć też o pracy magisterskiej J. Grzeszewskiego (pod kierunkiem Janusza Tondela), o zachowanych w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie polonikach w księgozbiorze istniejącego niegdyś tam cysterskiego opactwa (mps, Toruń 1997). Do prac nie publikowanych należą też: „Wykaz średniowiecznych rękopisów cysterskich” i „Zbiory średniowiecznych kodeksów cystersów w Pelplinie” (mps, Mogiła 1960) autorstwa przywoływanego już A. Ciesielskiego.

⁸⁰ M. Wodzinowska, *Biblioteka oo. cystersów w Mogile*, Przegląd Biblioteczny 1946, 14, s. 117–119.

⁸¹ J. Domasłowski, op. cit., s. 136–137.

⁸² M. Łodyński, op. cit., s. 35.

⁸³ E. Komorowski, *Biblioteka cystersów w Wąchocku*, Wrocław 1962 (mps).

⁸⁴ D. Talkowska, *Biblioteka cystersów w Lubiążu*, Wrocław 1974 (mps).

Reasumując, należy stwierdzić, że przedstawiony powyżej stan badań nad bibliotekami polskich klasztorów cysterskich jest w znacznym stopniu niezadowolający i prawdę mówiąc ukazuje on przede wszystkim ogrom zadań, które przyjdzie jeszcze wykonać. Studia w tym zakresie znajdują się w zasadzie nadal na etapie pionierskim. Jakkolwiek powojenna historiografia polska dokonała wiele dla udokumentowania roli polskich cystersów w historii książki i biblioteki oraz osiągnięto już znaczny postęp w badaniach nad zasobami książkowymi klasztorów cysterskich, to jednak wiele księżnic czeka jeszcze na swe opracowanie, a wśród omówionych są do uzupełnienia zagadnienia dotąd pominięte. Obszar badań jest też nadal mocno ograniczony. Monografie H. Szwejkowskiej, S. Rybandta, K. K. Jażdżewskiego obejmują swym zasięgiem jedynie region Śląska. Odczuwa się więc nadal dotkliwy brak rozpoznania bibliotek cystersów małopolskich, wielkopolskich i pomorskich. Te zaś, jeśli są w badaniach uwzględniane, to publikacje o nich nie wychodzą poza ramy przyczynków. Dotkliwa jest też nasza niewiedza w zakresie produkcji kodeksowej poszczególnych skryptoriów cysterskich i działających przy nich pracowni miniatorskich; niewiele też wiemy o wytworach miejscowych warsztatów introligatorskich. Najbliższe studia uwzględnić też muszą analizę treści i ujawnienie celów tworzenia księgozbiorów, kojarzenie zawartości bibliotek z nurtami panującymi w danej epoce w Kościele oraz ukazanie oddziaływania księżnic cysterskich na określone środowiska. Chcemy też ufać, że wyzwanie to zostanie niebawem podjęte, a zainteresowania polskim monastycyzmem, tak bardzo rozbudzone w ciągu ostatnich lat⁸⁵, uwzględni również problematykę bibliologiczną.

Studies on Cistercian book-collections in Poland

Summary

In the second half of the 19th century, European historiography entered a new stage of investigation on Cistercians. In spite of large efforts since that time, the Cistercian contribution in the field of production and accumulation of books was underestimated. In particular, it relates to Polish lands where 25 libraries of Cistercian monasteries in the Middle Ages should have existed, beginning with the institution of the first foundation in Jędrzejów (1140/1149).

Polish scientific achievements in this field bring mainly writings on Cistercian documental scriptoria and their documentation work, the writings of Kazimierz Bobowski, Konstanty Klemens Jażdżewski and Andrzej Wałkowski deserving attention.

The decoration of the Cistercian books was a task undertaken mainly by Alicja Karłowska-Kamzowa, Jerzy Domasłowski and Zofia Rozanow.

⁸⁵ Zob. M. Derwich, *Stan i potrzeba badań nad wspólnotami monastycznymi w Polsce średniowiecznej*, Nasza Przeszość 1998, 89, s. 5–65.

Also less significant contributions on Cistercian binding, musical manuscripts and the print-house in Oliwa abbey appeared.

Studies on Cistercian libraries are limited only to three monographs by Helena Szwejkowska, Stanisław Rybandt and K. K. Jażdżewski, as well as a few articles by Leokadia Grajkowska, Augustyn Ciesielski and Maria Wodzinowska.

It is worth noting that problems related to the libraries of interest to us, are also mentioned in many general elaborations dealing with individual Cistercian convents.